

Régi meteorológiai kifejezések

Meteorological terms from the past

dr. RUSZ Ottilia

Meteorológiai Szolgálat, Marosvásárhely,
Szabadság utca, 120. szám

ABSTRACT

Meteorology as an independent science appeared in the middle of 19th century. However, people observed and described different weather events also in previous centuries. We can find interesting names of meteorological phenomena. If we know the meaning of these terms, we can make paleoclimatic reconstructions of those times

KIVONAT

A meteorológiáról, mint önálló tudományról, körülbelül a 19. század közepétől beszélhetünk. De évszázadokra visszamenőleg az emberek megfigyelték az időjárást, és le is jegyezték azokat. Érdekes elnevezésekkel találkozhatunk. A meteorológiát nevezték például légtüneménytannak, a hőmérőt melegmérécének, a jégesőt rivvantsnak, a tornádót sárkányfaroknak. Ezeknek a kifejezéseknek az ismerete hozzásegíthet az akkori idők éghajlatának a megismeréséhez.

Kulcsszavak: meteorológia, régi kifejezések

Az elmúlt évszázadok éghajlatának a megismeréséhez az írott dokumentumok is jó információkat szolgáltathatnak. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy ismerjük a régi meteorológiai kifejezéseket. Természetesen, nagyon sok régi szó fennmaradt a mai napig. Például Haller Gábor naplóját olvasva, pontosan tudjuk milyen meteorológiai jelenségre utalt a következő esetben: 1638. június 17-én „feletébb nagy jégeső lött, mely az gerendi, kutyfalvi, radnóti és szentpáli határokat mind elverte” [46]. Viszont ha például egy olyan veszélyes jelenséget szeretnénk találni a múltból, mint a tornádó, a régi kifejezések ismeretének hiányában igen kevés esetre találnánk, ha csak ezt a szót keresnénk. Magyarországon a 18. században jelennek meg meteorológiai állomások (Erdélyben például Nagyszébenben és Temesváron), ezután már a mérőműszerek elnevezéseit is figyelembe kell venni.

Maguknak a meteorológia, éghajlat, éghajlatlan szavaknak is jó pár elnevezésével találkozhatunk. Az egyik legszebb elnevezés a *légtüneménytan*. Ez a legelső magyar nyelvű, kizárólag meteorológiával foglalkozó könyv címében is benne van (az *égaljviszonnyal* egyetemben). Berde Áron művéről van szó, 1847-ben adták ki Kolozsváron: *Légtüneménytan s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra* címen [2]. A „*légtüneménytan* vagy meteorológia” fontosságáról cikkeztek 1854-ben [44]. *Lebtan, lebisme* néven emlegették a Czuczor-Fogarasi féle szótárban: „Tan, levegőben mutatkozó különféle tüneményekről, változatokról. (Meteteorologia)” [5]. Ezekhez hasonló a *lebfolyamat* elnevezés [6]. Azonban nem mindig jártak sikerrel a magyarosítási kísérletek. „... az 1890-es évek szakirodalmában a» meteorológia «szót többször kísérelték meg a magyarosabban hangzó» lebeszet «szóval helyettesíteni, azonban teljesen sikertelenül. Ha meg is jelent valahol idevonatkozó közlemény, az éghajlati megfigyelések közlésénél változatlanul kitarottak a» meteorológia «kifejezés mellett, mert a magyar közönség sehogy sem akarta a másik szót elfogadni” [14].

Az időjárást és az időjárás-előrejelzést is többféleképpen nevezték. A már említett Czuczor-Fogarasi féle szótárban [5] például ezt írták az *időtan* címszó alatt: „Tan az *égmérsékleti tüneményekről*, pl. meleg, hideg változatairól”. 1834-ben így jellemezték Erdély az *időjاراتát* (időjárás): „sok figyelemre, s emlékre méltó... fekete karácsonyunk helyére inkább illett vala fehér

húsvétunk” [35]. Napjainkban néha időjósoknak gúnyolják az előrejelző meteorológusokat (Persze, szó sincs jóslásról, csak tudományos alapokon nyugvó munkáról. Több szakember járul hozzá egy időjárás előrejelzés elkészítéséhez. Az más kérdés, hogy ezeket is megfelelően kell kezelni, például a sajtó által). Már a 19. században is használták ezeket a kifejezéseket: „El kell tehát az *időjövendölést* igazítani az Astronomiától, és a tapasztalás után tapogató Meteorológusokra kell ezt bírni” [29]. Egy májusra előre jelzett hóharmattal kapcsolatban ezt remélték: „Bár maradjon hazugságnak ezen *időjövendölés*” [32]. 1879-ben így emlékeztek meg Balla Károly munkásságáról: „hosszú éveken át fáradhatlan türelmet szentelt az *időjósatlannak*, oly tudományágnak, mely a *lebeszetteknek* még jó távoli időre remélhető vívmányait akarja anticzipálni. Búvárolta, tanulmányozta, jegyezte az időváltozásokat, azok lefolyását és okait, sőt tovább ment, merész hipotézisek segítségével éveken át rendszeresen időjósokat bocsátott közre, melyeket a bécsi Wanderer is közölt” [49].

A meteorológiai jelenségeket *légtüneményeknek* illetve *levegői tüneményeknek* nevezték. Több idetartozó jelenséget felsoroltak a 19. század első felében, például a harmatot vagy a jégesőt [16]. Próbálták megkülönböztetni a csillagászati jelenségektől: az „üstökös csillagok karikáiról” megállapították, hogy „nem csupa *levegői Tünemények*, hanem éppen olyan Égi Testek, mint a Planéták” [12].

Vízitünetekhez sorolták a harmatot, a hóharmatot, ködöt, felhőt, esőt, havazást [23]. A (hulló) csapadékot *atmosphæricus lecsapódásnak* nevezték [43]. Javasolták [21] az *égivíz* nevet az eső helyett, de ez végül nem terjedt el. Ugyanitt a *menkő*, *mennykő* (villám) helyett az *égítűz* használatát szorgalmazták. Az egyik legveszélyesebb meteorológiai jelenség a jégeső. Ebben a formában már évszázadokkal ezelőtt is használták. Furcsán nevezték a székelyek a jégesőt: *rivvants* [24]. De *jéghó* néven is előfordult [3]. Az ónos eső okozta jégbevonatot *síkjégnek* nevezték [39]. Megtudhatjuk, mi az a *borsóeső* (mai szóval jég- vagy hódara): ha a hulló csapadékcseppek „tetemes nagyságúak s a levegő igen fagyaló: akkor valódi jégeső támad; ha pedig azok kitsinyek, s ez valamennyire enyhes: akkor dara- vagy borsóeső képződik. Egyébiránt az eredetileg dara - vagy borsóesőből válhatik jégeső is...” [13].

Az 1832. júliusi időjárás jellemzésekor megállapították, hogy „*Elektrikai jelenetek* bővebben fordultak elő, mint júniusban; ugyanis öt *égiháborút* vettünk észre” [34]. A légköri elektromos jelenségek legismertebb formája a zivatar (meteorológiai szempontból ez dörgést jelent – függetlenül, hogy ezt kíséri-e villám vagy csapadék) és a villám. Ezeket egyszerűen *tsattogásoknak* is nevezték: „...szörnyű villámlások és *tsattogások* voltak, mellyeket nagy zápor esső követett” [31]. Azt régebb is tudták, hogy az *égzengés* (zivatar) télen igen ritka jelenség [36]. A 18. század végén egy jégesővel társult *égiháborúról* tudósítottak Tolna vármegyéből [27].

- 1777: *thermometrum*, *melegmérő* (Molnár János)
- 1780: *hidegmérséklő eszköz* (M. Hírmondó)
- 1800: *hevettyű* (Nyulas Ferenc)
- 1807: *hév mérő* (HazTud.)
- 1821: *melegségmérő* (Bachich)
- 1830: *hév mérték* (Széchenyi)
- 1833: *hév mérü* (BUGÁT – SCHEDEL)
- 1834: *melegmutató* (Math. Msz.)
- 1834: *melegmérő* (Phil. Msz.)
- 1836: *hő mérő* (FOGARASI)
- 1836: *hő mérő* (KUNOSS és FOGARASI)

1. ábra

A hőmérő elnevezései [17].

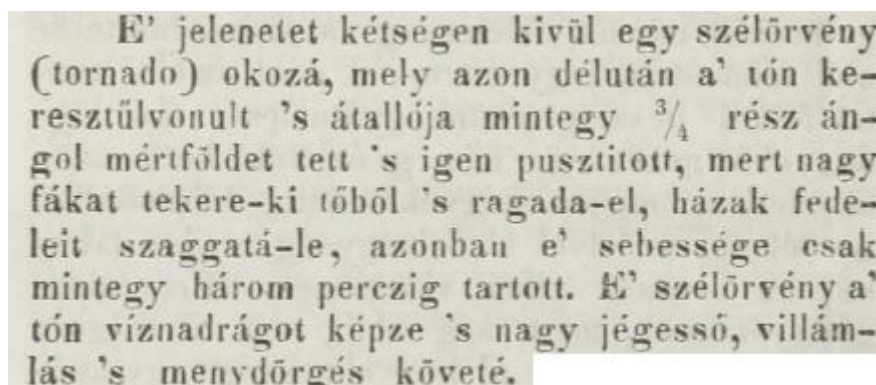
A *légmoztan* a „légnemű testek” mozgását, azaz a szeleket tanulmányozta [22]. A *légtodulat* az szélvészt jelentett [41]. A légköroptikai jelenségek közül megemlíthetjük a *légtükrözést* (déliab). „Ez abból áll, hogy egész házak, tornyok, fák, sőt városok és vidékek a’ levegőben a’ láthatáron felül lebegnek” [38]. A melléknapot (halo jelenség) *álnapnak* is hívták [40], de századokkal előtte *három*

Napként emlegették [20] ez a jelenséget. A szivárványt kegyeletnek nevezték a székelyek [24]. A relatív páratartalommal mint *levegői nyirkosság* találkozhatunk [45].

1882-ben Magyarországon 175 *légtüneti figyelő állomás* (meteorológiai állomás) létezett [50]. De mondhattunk volna *légtüneti észlelő* is [47]. A legismertebb meteorológiai mérőeszköz a hőmérő. Régebb több elnevezést is használtak erre. Elterjedt volt a *thermometrum* kifejezés [26]. A Magyar nyelv című folyóirat a következőket említi: *melegmérő, hidegmérséklő eszköz, hevettyű, hévmérő, melegségmérő, hévmérték, hévmerü, melegmutató, melegmérő, hőmérő, hőmérő* (1. ábra) [17].

A *nedvmérőről* (higrometer) úgy tartották, hogy ez az egyik eszköz, amellyel előre lehet jelezni az időjárást, a *levegőmérő* (barométer) és hőmérő mellett [15]. A barométert *tehermérő* névvel is illették [33]. A *barometrum* kifejezést is használták [25]. Az *időmérő* kronométert is jelentett, de a „*járdaló barometrum (barometrum ambulans)*” esetében megjegyezték, hogy „Ezen *időmérő kényesőt* ha hideg éri, összevonul; ha meleg hat rá, emelkedik. E’ *barometrumot* a’ földkereken csaknem minden háznál található...” [37]. A hőmérsékletet *hőmérséknek* [1] vagy *mérséknek* [7] titulálták. A hőmérsékleti fokot *grádusnak* hívták: „Mód nélkül való *hévség* uralkodott ezen a’ nyáron Spanyol Országban, úgy hogy Júliusnak első napjaiban, mindenkor a’ 28-dik *mértéket (grádust)* mutatta, az idő - járást mutató eszköz (*Thermometrum*)” [26].

Igen érdekes elnevezéseket találunk a *fölgök* [30] esetében is. Jelenleg 10 felhőfaj ismert (és számos felhőfajta, változatok, járulékos képződmények és kísérőfelhők). 1846-ban a következő felhőfajokat írták el (zárójelben a mai megfelelő): *hártyafelhő* (Cirrus- pelyhefelhő, Cirrostratus- fátyolfelhő), *hályogfelhő* (Cirrostratus- lepelfelhő), *szálkafelhő* (talán Altocumulus lenticularis- középszintű lencsefelhő), *fodorfelhő* (Altocumulus- középszintű gomolyfelhő), *hengerfelhő* (Stratocumulus- réteges gomolyfelhő), *tömörfelhő* (Cumulus- gomolyfelhő), *falkafelhő* (Cumulonimbus- zivatarfelhő), *simafelhő* (Stratus- rétegfelhő, illetve Nimbostratus- esőrétegfelhő) [10, 11].

2. ábra

A tornádó (szélörvény) illetve a tromba (víznadrág) említése 1847-ben [42].

Az egyik legveszélyesebb – szerencsére ritka- meteorológiai jelenség a tornádó. Az, hogy már régebb is előfordult, abból is látszik, hogy elég sok szavunk van a múltból, nemcsak a tornádót, hanem a trombát, tubát illetően is. „Nemrég Tseh országban rettentő levegői történet volt, mellyet a’ Németek Windhosennek neveznek. Ez hirtelen kerekedett felhőből eredett, mellyel a’ másik öszve ütközvén, forgó szelet okozott 's tolsér formán fel emelkedve, menydörgéssel, villámlással keverve mindent elragadott, 's elrontott. Ez ilyen jelenést a’ formájáról a’ Magyarok *Sárkány farknak* neveznek, a Deákok *Typhonnak*” [28]. *Felhőoszlopként* írták le 1855-ben [9]. *Boszorkányszél* néven is emlegették. [5]. 1878-ban így írtak le egy tornádót: „Rémitő pusztítást vitt véghez egy *felleg-szakadék*, vagy a nép nyelvén szólva: *levegői sárkány* Alsó-Fehérmegyében fekvő Nagylak községben f. hó 8-án. A felleg-foszlánnyból egy *lég-tölcsér* alakult, mely füstölgő sötét gömbkép emelkedett föl egy több száz lábnyi magasságú helyre és iszonyú robajjal csapott az útjában álló épületekre” [48]. A felhőből lenyúló légtölcsér bizonyítja, hogy valóban tornádóról volt szó. De ezenkívül megtalálhatjuk *forgóvihar* néven [8]. Különbséget is tettek tornádó és tromba között. Magát a tornádót *szélörvénynek* nevezték, de a tő fölött már *víznadrágnak*. (2. ábra) [42]. A trombát nevezték *kerdének* is [4]. Szépen leírták ezt a jelenséget 1835-ben: „Legnevezetesebb levegői tünemények’ egyike a’ tengeren a’ *vízforgatag* (tipho,

Wassertrombe). Ezek egy felhőből állanak, mely a' tengerrel gőz oszlop által van összekötve. A' vízforgatag' alakja valamennyire hasonlít a' trombitához vagy nadrágszáréhoz, innét ered német nevezetők" [38]. A *víztölcsérral* (tromba) kapcsolatban megjegyezték: „E ritka tengeri jelenetnek leírását soha semmi magyar könyvben nem olvastuk. *Víztölcsérral* leírni akarni már magában nagy merészség, de azt olly gyönyörű vonásokkal tenni, mikép itt történt, az Jósikán kívül kevés magyar írónak sikerül vala". [18]. Réthly Antal meteorológus ezt írta 1940-ben: „...5 és fél 6 óra között vettük észre a trombát. A kertben dolgozó emberek nagy áhítattal néztek rá. A nép *felhőzsáknak* nevezi, s azt tartja, hogy megjelenése tartós esőt jelent" [19].

ÖSSZEFOGLALÓ

A *lebisme* szakavatott ismerője, a *légtüneti figyelő állomás* észlelője a *melegmegkorosságot* a *hőmérő* olvasta le. A *levegői nyirkosságot* a *nedvmérő* segítségével állapította meg. Azután a *tehermérőt* ellenőrizte. Feljegyezte az *aznapi levegői tüneteményeket*. Szerencsére, aznap nem volt *rivvants*, *borsóeső*, de *tsattogások* és *égítűz* sem. A *levegői sárkány* amúgy is ritkán fordul elő, akárcsak a *víz nadrág*. Nyáron pedig nem kell számítani *síkjégre*. De volt *három Nap* és *légtükrözés* is. És a *lecsapódás* után *kegyelet*. *Hártyafelhők*, aztán *hályogfelhők* voltak a nap folyamán, végül *simafelhők* estefelé. Igen változó lett az *időjárat* az utóbbi években. Az *időjárattal* foglalkozó *lebészeti* szakembereknek nem könnyű a dolga.

IRODALMI HIVATKOZÁSOK

1. BENCZÚR János, 1840: Meteorológiai töredék. Tudománytár. Értekezések 7. kötet, 157- 236.
2. BERDE Áron., 1847: Légtünetmentan s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra. Özvegy Barráné és Stein , 238 o., Kolozsvár
3. BORNEMISSZA János, 1853: A cigány nyelv elemei. Új Magyar Múzeum, 3/2, 83-126
4. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, 1865: A magyar nyelv szótára, 2. kötet. 1774 o., Pest
5. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, 1865: A magyar nyelv szótára, 3. kötet. 1584 o., Pest
6. DEBRECENI Imre, 1841: Könyvismertetés. Az új philosophia szellemvilági fejlődésében. Írta Szeremlei Gábor, professor. Pesten 1841. Nyomtatatta Trattner-Károlyi. Tudományos Gyűjtemény/ 25. kötet, 118, Pest
7. DÓCZY József, (szerk.), 1829: Európa tekintete jelenvaló természeti, míveleti, és kormányi állapotjában 2. kötet, Helvétzia, 358 o., Bécs
8. FISCHER Miklós, 1891: A hőmérséklet csökkenése a magasabb légrétegekben. A Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve, 18, 53-85.
9. KARSA Tamás, 1855: Hernád-Büd, 1855. jul. 9-én. Vasárnapi Ujság, 231
10. KOVÁCS Elek, 1846: A felhők és tüneteményei megismertetéséhez. Társalkodó, 84. szám, 333-335. Pest
11. KOVÁCS Elek, 1846: A felhők és tüneteményei megismertetéséhez. Társalkodó, 85. szám, 337-339. Pest
12. KOVÁCS Sámuel, 1822: Az Isten Mindenhatóságának szembe tűnő nyomai a Természetben. Tudományos Gyűjtemény, 6. évfolyam/10. szám, 56-72
13. KUNOSS Endre, 1835: A levegői tüneteményekről. Tudományos Gyűjtemény, 19. évfolyam/9.szám, 10-33.
14. LIBER Endre, 1935: Budapest fürdőváros kialakulása. II Fejezet: A mai Budapest földrajzi képe és meteorológiai adatai. Statisztikai Közlemények, I. kötet, 29-30, Budapest
15. NAGY Imre, 1819: Az Idő Változásiról. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam/8. szám, 22-46.
16. NÉMETHY József, 1838: Különös légtünetemény. Hasznos Multságok, 1. félv/33.szám, 256
17. P. BALÁZS János, 1955: Hőmérő. Magyar Nyelv, 51. évfolyam, 244-250. Budapest
18. PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, 1843: Jósika Miklós regényeiről. Honderü, 1. évfolyam/17.szám, 521-530.
19. RÉTHLY Antal, 1940: Felhőtölcsér Nagykorú felett. Természettudományi Közlöny, 72. évfolyam/1113 füzet, 411.
20. RÉTHLY Antal. 2009: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. OMSZ, 450 p.
21. SÁNDOR István, 1801: A Magyar Nyelvet és Szókat illető Jegyzet. Sokféle, 10, 3-88, Bécs
22. WARGA János, 1840: Természetan az alkalmazott mathessissel egyesülve, Tarczy Lajos által. Két kötet (könyvismertetés). Figyelmező, 4. évfolyam/18. szám, 278-285.
23. WARGA János., 1840: Természetan az alkalmazott mathessissel egyesülve, Tarczy Lajos által. Két kötet (könyvismertetés). Figyelmező, 4. évfolyam/20. szám, 317-319.
24. *** 1783: Magyar Könyv-Ház, 4. kötet, 286. könyv- Benkő Erdélyről, 38, Pozsony
25. *** 1790: Mindenes Gyűjtemény, 3. levél, 48. Komárom
26. *** 1791: Hadi és más nevezetes történetek, 5. kötet, 845 o., Bécs
27. *** 1792: Magyar Kurir, 6. évfolyam/78. szám, 1221, Bécs
28. *** 1818: Hasznos Multságok, 48. szám, 389-390, Pest

29. *** 1819: Az időjárás. Hasznos Multságok, 41. szám, 311-313, Pest
30. *** 1819: Hazai s Külföldi Tudósítások, 41. szám, 322, Pest
31. *** 1822: Természeti ritkaságok. Hasznos Multságok, 1. félév/26. szám, 206-207.
32. *** 1826: Magyar Kurír, 40. évfolyam/35. szám, 278, Bécs
33. *** 1828: Hazai s Külföldi Tudósítások, 13. szám, 101, Pest
34. *** 1832: Jelenkor, 50 szám, 1, Pest
35. *** 1834: Hazai hirtelő. Honművész, II. évfolya/69. szám, 548, Pest
36. *** 1834: Jelenkor/3. évfolyam, 14.szám, 112, Jelenkor, Pest
37. *** 1835: Élet s világ. Rajzolatok a társas élet és divatvilágból, 1. évfolyam/7. szám, 37, Pest
38. *** 1835: Légtűnemények. Rajzolatok a társas élet és divatvilágból, 1. évfolyam/21. szám, 127-130, Pest
39. *** 1836: Regélő, 4. évfolyam/2. szám, 15, Pest
40. *** 1837: Jelenkor, 6. évfolyam/50. szám, 200, Pest
41. *** 1841: A harmattán Európában. Századunk, 4. évfolyam/68. szám, 528, Pozsony
42. *** 1847: Az Ontario tava 1845. Hon és Külföld, 7. évfolyam/79. szám. 315-316, Kolozsvár
43. *** 1847: Irodalom és Tudomány. Budapesti Híradó, 638. szám, 87, Pest
44. *** 1854: Néhány szó a légtűnettan vagy meteorologia fontosságáról. Pesti Napló, 5. évfolyam/1153. szám, 3, Pest
45. *** 1859: Pesti Napló, 10. évfolyam/2719. szám, 1, Pest
46. *** 1862: Haller Gábor naplója, 1630-1644, Erdélyi Történelmi Adatok, IV kötet/48, Kolozsvár
47. *** 1867: A Magyar Tudományos Akadémia légtűneti és delejes észleldéjéből Budán. Pesti Napló, 18. évfolyam/5100. szám, Pest
48. *** 1878: A Hon/ 178.szám, 16. évfolyam, Budapest
49. *** 1879: Pesti Napló, 30. évfolyam/24. szám, Pest
50. *** 1885: A meteorológiai tudomány jelentőségéről, fejlesztéséről és gyakorlati alkalmazásáról. Gazdasági Mérnök, 9. évfolyam/29.szám, 283-284, Budapest